

Ἡ τρίτη, τέλος πάντων, εἶναι ἡ τύχη, καὶ οὕτως 27
ὁ πτωχὸς διαφέρει ἀπὸ τὸν πλούσιον.

Ἡ ἀναρχία, λοιπόν, κατέστησε κατ' ἀρχάς τὴν 28
ἀπλήν φυσικὴν ἀνομοιότητα ἀνυπόφορον, καὶ ἐξακολού-
θως ἡ μοναρχία, καὶ μετ' αὐτῆς ἡ τυραννία, ἠθέλησαν
νὰ μετριάσουν ὅπως οὖν τὴν φυσικὴν ἀνομοιότητα, καὶ
αἰφνιδίως ἐπροξένησαν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὴν ἀκα-
τάστατον καὶ φοβερὰν ἀνομοιότητα τῶν ἡθῶν τε καὶ 18
τῆς τύχης, ὅπου θεωρῶντας τὴν σήμερον τινὰς τοὺς
ἀνθρώπους, πρέπει νὰ ἀνατριχιάζῃ ἀπὸ τοιοῦτον ἐλεει-
νὸν θέαμα, εὐρίσκοντας πολλὰ μεγαλειτέραν διαφορὰν
ἀπὸ ἓνα ἄνθρωπον εἰς ἄλλον, παρὰ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον
εἰς ἓνα ζῶον*.

Ἄλλο μέσον δὲν ἦτον λοιπόν νὰ παρηγορήσῃ τὴν 29
ἀνθρωπότητα, εἰς τόσον κακὴν κατάστασιν εὐρισκομένην,
παρὰ μία καλὴ διοίκησις, καὶ διὰ τοῦτο ἡ νομαρχία,
χωρὶς νὰ θελήσῃ ματαίως νὰ κάμῃ ὅλους δυνατοὺς,
ὅλους πεπαιδευμένους, ὅλους πλουσίους, ἢ τοῦναντίον, ἐμε-
τρίασε μόνον μὲ τοὺς νόμους τὴν φυσικὴν ἀνομοιότητα,
καὶ τόσον καλῶς ἐξίσωσε τὰς λοιπὰς, ὥστε ὅπου ἔκαμε
νὰ χαίρωνται οἱ ἄνθρωποι μίαν ἐντελῆ ὁμοιότητα,
ἀγκαλὰ καὶ κατὰ φύσιν ἀνόμοιοι. Αὕτῃ ἔδωσεν εὐθύς
τόπον τῶν δυνατῶν, νὰ διαυθεντεύσουν τὴν πατρίδα
των, ἐπαρηγόρησεν τοὺς ἀδυνάτους, μὲ τὸ σκῆπτρον
τῆς δικαιοσύνης, ἐδίδαξε τοὺς ἀτάκτους νὰ εὕρωσι τὴν
εὐτυχίαν των εἰς τὴν χρηστοθήθειαν, ἐβράβευσεν τοὺς 19
καλοηθεῖς, καὶ τέλος πάντων, χωρὶς νὰ ἐμποδίσῃ τὸ
ἀκατάστατον τοῦ συμβεβηκότος, ἐτίμησε μόνον τὴν
ἀξιότητα τοῦ ὑποκειμένου, καὶ οὕτως μὴ καταφρονοῦσα

* Ἄς θεωρήσῃ, διὰ μίαν στιγμὴν, ὁ ἀναγνώστης ἓνα τεχνίτην 28α
μὲ ἕξ τέκνα, καὶ τὸν τύραννον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἔπειτα
ἄς μὴν καταπεισθῇ, ἂν ἠμπορέσῃ.

τὸν πτωχόν, ἀπεδίωξε ἀπὸ τὸν πλούσιον τὴν λύσσαν τῶν χρημάτων.

30 Καὶ ἰδοὺ, πάραυθα, ὁ στρατιώτης νὰ γίνηται ἥρωας, ὁ πολίτης νὰ κερδίζῃ τὴν ζωοτροφίαν του, χωρὶς νὰ ζημιώσῃ τὸν ἀδελφόν του, ὁ πτωχὸς νὰ μὴν βλέπῃ τὴν πτωχείαν του ὡς ἀτιμίαν, καὶ ὁ πλούσιος νὰ μὴν στοχάζεται πλέον τὰ πλούτη του ὡς ἀρετοδοχεῖον, ἀλλ' ἀπαξάπαντες νὰ εὐρίσκωσι τὴν εὐχαρίστησίν των χωρὶς τὸν παραμικρὸν κόπον, καὶ νὰ εὐτυχῶσι.

Διότι, εἶναι φανερόν, ὅπου ὅταν ὁ ἀδύνατος δὲν βλάπτεται ἀπὸ τὸν δυνατὸν, δὲν τὸν θλίβει ἡ ἀδυναμία του, ὁ πτωχὸς δέ, βλέποντας τὴν ἀδιαφορίαν τῶν λοιπῶν εἰς τὰ τυχηρὰ ἀποκτήματα, δὲν τὸν λυπεῖ ἡ ὑστέρησις των, καὶ οὕτως ὅλοι εὐρίσκονται εὐχαριστημένοι, συνζῶσι ὅμοιοι, καὶ ἐλεύθεροι, ὡς ἀδελφοί τινες εἰς τὸν πατρικὸν των οἶκον, καὶ καθὼς τοῦτοι διαυθεντεύουσι τοὺς γονεῖς των καὶ τοὺς ἀγαπῶσι, οὕτως καὶ ἐκεῖνοι χύουσι τὸ αἷμα των διὰ τὴν ἀγάπην τῆς πατρίδος των καὶ διὰ τὴν φύλαξιν τῶν νόμων των.

32 Οἱ νόμοι, διὰ μέσου τῶν ὁποίων εἰς τὴν νομαρχίαν χαίρονται οἱ ἄνθρωποι μίαν ἀπόλυτον πολιτικὴν ὁμοιότητα, ἀγαπητοί μου, εἶναι εἰς τὴν διοίκησιν, ὡς ἡ ψυχὴ εἰς τὸ σῶμα· αὐτοὶ δίδουσιν τὴν κίνησιν εἰς τὰ πολιτικὰ σώματα, καὶ ὁ καλὸς νομοδότης εἶναι ὁ ἀξιώτερος καὶ τιμιώτερος τῶν ἀνθρώπων.

33 Διὰ τῶν καλῶν νόμων ἀποκαταστῶνται χρηστὰ τὰ ἤθη τῶν πολιτῶν, καὶ ὅσον περισσότερο εἶναι καλοηθῆς ὁ λαός, τόσον εὐκολοτέρως ὑπακούονται οἱ νόμοι. Αὐτοὶ ἐνώνοσι μὲ θαυμασίαν τέχνην, τὴν μερικὴν μὲ τὴν κοινὴν ὠφέλειαν, καὶ προετοιμάζουσι τοὺς πολίτας εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ εἰς τὴν δόξαν, ἀπὸ τὴν πλέον τρυ-

φερὰν ἡλικίαν των, διὰ μέσου μιᾶς ἀνατροφῆς, ἀληθοῦς καὶ γλυκείας.

Ἡ ἀνατροφή τῶν νέων εἶναι ὁ κυριώτερος στοχασμὸς τῶν νομοδότων. Ὁ θαυμασιώτερος καὶ νουνεχέστερος νομοδότης, ὅπου μέχρι τῆς σήμερον ἐφάνη εἰς τὸν κόσμον κατὰ πάντα τρόπον, ἐστάθη βέβαια ὁ μέγας Λυκοῦργος, ὁ ὁποῖος δὲν ἠπατήθη νὰ στοχασθῆ τοὺς ἀνθρώπους, καθὼς ἔπρεπε νὰ ᾔτον, ἀλλὰ γνωρίζοντάς τους ὁποῖας λογῆς εἶναι, τοὺς ἀπεκατέστησε, ὅσον ᾔτον τὸ δυνατόν, καλλιοτέρους. 34

Ἡ ἀνατροφή, διὰ νὰ εἰπῶ οὕτως, εἶναι μία δευτέρα φύσις εἰς τὸν ἄνθρωπον, καί, διὰ τοῦτο, πρέπει νὰ ἀρχίση μαζί με τὴν ζωὴν του. Ἡ Ἑλλάς μᾶς παρασταίνει μύρια παραδείγματα τῆς καλῆς ἀνατροφῆς τῶν προγόνων μας. Τὰ γυμναστήρια ᾔτον ἀνοικτὰ εἰς ὅλους, κοινῶς καὶ ἀδιαφόρως, πρὸς φωτισμὸν τῶν ὅλων. 35

Ἀλλὰ πῶς, ἴσως τινὰς ἤθελεν ἐρωτήσῃ, ἢμπορεῖ ἓνας πτωχὸς πατὴρ νὰ δώσῃ τῶν τέκνων του μίαν τοιαύτην ἀνατροφήν; Ἐἰ τοιαύτη ἐρώτησις ἤξεύρω ἀπὸ ποίους θέλει ἀρχίσει. Βέβαια, οἱ τοιοῦτοι εἶναι ὑπὸ τυραννίας. 36

Ἄς μάθουν λοιπὸν ὅλοι οἱ πτωχοὶ πατέρες, ὅτι ὑπὸ τῆς νομαρχίας καθεὶς ἢμπορεῖ νὰ ζήσῃ καλά, καὶ χωρὶς νὰ εἶναι πλούσιος. Οἱ νόμοι προβλέπουν εἰς τοὺς μὴ ἔχοντας. Τὰ τέκνα ὅλων εἶναι τῆς πατρίδος τέκνα, καὶ αὐτὴ τὰ ἀνατρέφει, τὰ γυμνάζει, καὶ τὰ προκόπτει, διὰ τοῦτο καὶ αὐτὰ τὴν ἀγαπῶσι διὰ εὐγνωμοσύνην, καὶ διὰ τοῦτο, τέλος πάντων, προτιμᾶται αὐτὴ ἢ διοίκησις, ἢ ὁποῖα ὄχι μόνον δὲν ἔχει τὰ κακά, ὅπου φυλάττουσιν αἱ ἄλλαι, ἀλλὰ καὶ πλημμερεῖ ἀπὸ καλά, καλὰ ἐπιθυμητά, ὠφέλιμα, καὶ ἀναγκαῖα. 37

Ποῖος δὲν καταλαμβάνει τώρα, ἀδελφοί μου, ὅτι εἰς 38

τὴν νομαρχίαν μόνον εὐρίσκεται ἡ εὐτυχία μας, καὶ
 22 ὅτι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ὁμοιότης εἶναι τὰ πρῶτα καὶ
 κύρια μέσα τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας; Βέβαια, οὐ-
 δείς. Πολλοὶ ὅμως, ἂν καὶ καταλαμβάνουσι, ὅτι καλὸν
 πρᾶγμα εἶναι ἡ ἐλευθερία, δὲν ἤμποροῦσι νὰ καταλά-
 βωσι, μὲ τὴν ἰδίαν εὐκολίαν, πόσον ἀναγκαία εἶναι εἰς
 τὸν ἄνθρωπον. Καὶ διὰ τοῦτο, σᾶς παρακαλῶ νὰ μὲ
 ἀκροασθῆτε.

* * *

39 Ὁ Ζεὺς, λέγει ὁ φιλόσοφος ποιητῆς Ὀμηρος, ὕστε-
 ρεῖ τὸ ἥμισυ τοῦ λογικοῦ ἀπὸ ἓνα λαὸν ὑποδουλωμέ-
 νον, εἰς τρόπον ὅπου φαίνεται φανερῶς, ὅτι ἐνόμιζεν
 τοὺς δούλους νὰ εἶναι μιᾶς διαφορετικῆς φύσεως, καὶ
 πολλὰ κατώτερας ἰκανότητος ἀπὸ τοὺς ἐλευθέρους.
 Τόσον δὲ ἀναγκαίαν τὴν ἐλευθερίαν ἔκρινε εἰς τὸν
 ἄνθρωπον, ὅπου χωρὶς αὐτὴν δὲν μποροῦσε νὰ ὀνομασθῆ
 ἄνθρωπος.

40 Ἡ ἐλευθερία λοιπόν, ὦ Ἕλληνες, εἰς ἡμᾶς εἶναι,
 ὡς ἡ ὄρασις εἰς τοὺς ὀφθαλμούς. Ἄν ὁ ἄνθρωπος δὲν
 εἶναι ἐλεύθερος, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίσῃ τὴν δια-
 φορὰν τοῦ ἀπὸ τὸν δοῦλον, καὶ ἐξακολούθως εἶναι ἀνα-
 γκαῖον πρᾶγμα εἰς τὸν δοῦλον νὰ γνωρίσῃ τὴν ἐλευθε-
 ρίαν, διὰ νὰ μισήσῃ τὴν δουλείαν, καὶ νὰ τὴν ἀπο-
 στραφῆ.

41 Ἄς μὴν σᾶς φανῆ λοιπὸν παράξενον, ἂν ὁ σκλάβος
 δὲν γνωρίζει παραχρῆμα τὴν ἡδύτητα τῆς ἐλευθέρας
 23 ζωῆς. Αὐτός, ἤμπορεῖ νὰ παρομοιασθῆ εἰς ἓνα ἄρρω-
 στον, ὁ ὁποῖος ἀποστρέφεται κάθε νόστιμον φαγητόν,
 ὡσάν νὰ μὴν ἦτο πλέον συνθεμένον ἀπὸ τὰ ἴδια πρά-
 γματα, ὅπου πρότερον τοῦ ἤρεσκον. Ἀναγκαία λοιπὸν
 τοῦ εἶναι ἡ ὑγεία.

42 Ἡ ἐλευθερία εἶναι περισσότερο ἀναγκαία εἰς τὸν

δοῦλον, ὅπου ἀσθενεῖ κατὰ τὴν ψυχὴν, καὶ μὴν γνωρίζοντας εἰς τὴ συνίσταται αὐτὴ ἢ πρόσκαιρος ζωὴ, ζῆ διὰ τὴν τρώγην, καὶ εἶναι ὡσάν τὴν μὴν εἶναι.

Στοχασθῆτε, ἀγαπητοί μου, ὅτι, ὁποίας καταστάσεως καὶ ἂν εἶναι ὁ δοῦλος, πρέπει ἐξ ἀνάγκης τὴν εἶναι δυστυχῆς. Εἰ μὲν πλούσιος, φοβεῖται τὴν μὴν πτωχύνῃ, εἰ δὲ πτωχός, λυπεῖται, ὅτι τὴν μὴν εἶναι πλούσιος. 43

Ὁ ἐνάρετος ὑπὸ τῆς δουλείας χλευάζεται, ὁ φιλαλήθης δὲν εἰσακούεται, ἐκεῖ ἢ τιμὴ συνοδεύει μὲ τὴν πτωχείαν, ἢ ἀρετὴ μὲ τὴν ἀδιαφορίαν· ἢ δυσπιστία, ὁ φθόνος καὶ τὸ μῖσος εἶναι ἀφρευκτὰ γεννήματα τῆς δουλείας, καὶ ἀποκαταστῶσι εἰς τὸν νοῦν τῶν δούλων τὴν ἐμπιστοσύνην, τὴν φιλίαν, καὶ αὐτὴν τὴν φιλανθρωπότητα, πάντως ἀνωφελῆ, καὶ πολλάκις ἐπιζήμια. 44

Πῶς λοιπόν, εἶναι δυνατόν ὁ ταλαίπωρος δοῦλος, ὁ ὅποιος, ἀφ' οὗ ἐγεννήθη μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του, ἄλλο δὲν ἔμαθε, παρὰ τὴν ὑποτάσσηται εἰς ἕνα ἄλλον, πῶς, λέγω, ἢμπορεῖ τὴν καταλάβῃ, ὅτι ἢ φύσις μᾶς ἔκαμεν ὅλους ὁμοίους, καὶ ὅτι οἱ νόμοι πρέπει τὴν βλέπωσιν ἀδιαφόρως ὅλους τοὺς πολίτας; Πῶς εἶναι δυνατόν ἐκεῖνος ὁ σκληροτράχηλος τύραννος τὴν στοχασθῆ ποτέ, καὶ τὴν καταπεισθῆ, ὅτι ὅποιος νομίζει τὴν ἀνέβῃ εἰς τὸν θρόνον, διὰ τὴν γίνῃ μεγαλείτερος τῶν ἄλλων, ἀποκατασταεῖται ὑποδεέστερος; 45

Πῶς, τέλος πάντων, εἶναι δυνατόν, ἀγαπητοί μου, -ἔ! ταλαίπωρος ἀνθρωπότης!- πῶς εἶναι δυνατόν, λέγω, ἐκεῖνος ὁ σκλάβος, ὅπου πάντοτε τύπτεται, καὶ γυμνός, πεινασμένος, καὶ ἀδικημένος, ὑπακούει, ὡς οἱ βόες τῷ γεωργῷ, κατὰ χρέος καὶ κατὰ συνήθειαν, συχνάκις δὲ ὁ κύριος εἶναι ποταπότερος τοῦ δούλου, πῶς, λέγω, εἶναι δυνατόν τὴν γνωρίσῃ αὐτός, ὅτι αὐτός ὁ ἴδιος πρέπει τὴν εἶναι ἕν μέρος τοῦ ὅλου, καὶ ὅτι ἢ ζωὴ του χρησιμεύει 46

εἰς ὄλους, καὶ ὅτι ὁ θάνατός του;... πῶς, ἐν ἐνὶ λόγῳ, νὰ ἀγαπήσῃ τὴν ἐλευθερίαν, ὄντας δοῦλος, καὶ νὰ γνω-
ρίσῃ τὴν ἀνάγκην τῆς ἀποκτήσεώς της;

47 Φεῦ! αὐτὸς βέβαια, νομίζει, καὶ ἀφεύκτως νομίζει, ὅτι ἐγεννήθη σκλάβος, καὶ οὔτε τολμεῖ καὶ νὰ κακο-
τυχήσῃ τὴν γένναν του. Ὡς, πῶς ἤθελε μείνει ἐκστατι-
κὸς ὁ τοιοῦτος, ἂν ἓνας ἐλεύθερος ἤθελε τοῦ εἰπεῖ: τυ-
25 φλὲ καὶ ἀνόητε ἀνθρώπε, μάθε ὅτι ἡ φύσις εἶναι μία, καὶ ὅτι δὲν διαφέρει εἰς οὐδὲν ὁ τύραννός σου ἀπὸ ἐσένα. Τὰ περιστατικὰ καὶ ἡ κακὴ διοίκησις μόνον σὲ κατέ-
στησαν τόσον διαφορετικόν, ὅπου σχεδόν, ὅσον διαφέρει ὁ χαλκὸς ἀπὸ τὸν ἄργυρον, τόσον καὶ σὺ διαφέρεις ἀπὸ τὸν κύριόν σου· ἀνοιξον τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ νοός σου, δύστυχε θνητέ, ἴδε ὅτι ὁ οὐρανὸς βρέχει διὰ ὄλους, ἡ γῆ βλαστάνει διὰ ὄλους, τὰ φυσικὰ χαρίσματα εἶναι κοινὰ, καὶ σὺ, ταλαίπωρε, νὰ νομίζῃς ἓναν ἄλλον ὅμοιόν σου ὡς ἓνα θεόν, νὰ τρέμῃς ἐμπροσθέν του, καὶ νὰ τοῦ πωλήσῃς τὸ ἀξιώτερον δῶρον τῆς φύσεως, τὴν ἐλευθερίαν σου! Πῶς ἤμπορεῖς.... καὶ ἄλλα τοιαῦτα.

48 Τί στοχάζεσθε νὰ ἤθελε τοῦ ἀποκριθῆ ὁ σκλάβος, ὦ ἀγαπητοί; Βέβαια, ἢ ἤθελε τὸν νομίσει τρελλόν, ἢ δὲν ἤθελε καταλάβει τίποτες· καὶ πῶς ἤμποροῦσεν, ἂν διὰ μίαν στιγμὴν ἤθελε γνωρίσει τὴν ἀλήθειαν, νὰ ὑποφέρῃ τὰς ἀλύσους του; Πῶς ἦτον δυνατὸν νὰ ἰδῆ ὁ φυλακωμένος ἀνοικτὴν τὴν θύραν τῆς φυλακῆς του, καὶ νὰ μὴν φύγῃ; Ἀδύνατον, βέβαια, ἤθελεν εἶναι ἓνα παρόμοιον.

49 Ἴδου λοιπόν, πόσον ἀναγκαία εἶναι ἡ ἐλευθερία εἰς τὸν ἄνθρωπον, διὰ νὰ γνωρίσῃ τὸ εἶναι του. Ὁ δοῦλος, ἀδελφοί μου, δὲν γίνεται ποτὲ ἐλεύθερος, ἂν δὲν
26 γνωρίσῃ τί ἐστὶ ἐλευθερία, καὶ ὅστις ἀγνοεῖ τὴν ἐλευθερίαν, ἀγνοεῖ τὸ εἶναι του. Ὁ δοῦλος, πιστεύσατέ μοι

το ἀδελφοί, ποτὲ δὲν στοχάζεται, ὅτι εἶναι ὅμοιος μὲ τὸν κύριόν του, ἀλλὰ εἶναι σχεδὸν βέβαιος, ὅτι αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι δοῦλος, καὶ ἐκεῖνος κύριος. Βαβαί!

Πῶς φλογίζεται ὅμως ἡ καρδιά ἐκείνων, ὅπου γνωρίζουσι τὴν ἐλευθερίαν, καὶ δὲν τὴν ἔχουσι. Ἐκεῖνοι ἀληθῶς τυραννοῦνται, καὶ ἐξακολούθως ἐκεῖνοι μόνον γνωρίζουσιν ἐντελῶς τὴν ἀνάγκην τοιούτου καλοῦ. Εἰς αὐτοὺς πρέπει νὰ ἐλπίζωσιν οἱ ὑπόδουλοι λαοί, ἐπειδὴ αὐτοὶ τρόπον τινὰ μετριάζουσι τὴν ἀσχημότητά των, ὡς μερικὰ κτίρια μίαν καταδαφισμένην πόλιν στολίζουσι.

50

Αὐτοὶ λοιπὸν, ἄς διδάξουσι τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἄς καταπείσωσι μίαν φοράν τοὺς ἀγαπητούς μου Ἕλληνας νὰ γνωρίσωσιν, ὅτι μόνη ἡ δουλεία εἶναι πρόξενος τῶν ὕσων κακῶν αὐτοὶ πάσχουσι, καὶ ἄς καταλάβουν πόσον τοὺς εἶναι ἀναγκαία ἡ ἐλευθερία, διὰ νὰ ζήσωσι ὅσον τὸ δυνατόν εὐτυχεῖς, ἐπειδὴ χωρὶς αὐτὴν δὲν ἔμποροῦν νὰ ἔχουσι οὔτε δικαιοσύνην, οὔτε ὁμοιότητα, οὔτε ἀγάπην, καὶ ἐν ἐνὶ λόγῳ οὐδεμίαν ἀρετὴν. Τοῦναντίον δέ, εἰς τὴν ἐλευθέραν ζωὴν ἡ ἀξιότης τιμᾶται, ἕκαστος συμπολίτης εὐρίσκει τὸ καλὸν του εἰς τὸ καλὸν τῶν ἄλλων. Ἐκεῖ, καθεὶς εἶναι μέρος τοῦ ὅλου, ἐκεῖ ἡ ἀρετὴ ²⁷ δοξασμένη, ἐκεῖ ἡ ἀνδρεία γνωρισμένη, ἐκεῖ ἡ ἀγαθότης ἐνεργημένη, ἐκεῖ ἡ φιλία φυλαττομένη, ἐκεῖ ἡ τιμὴ ἀξιοτίμητος, ὁ κριτὴς ἀπροσωπόληπτος, ὁ κρινόμενος μόνος, νόμοι οἱ διαυθεντευταί, νόμοι οἱ δικασταί, ἡ ἀθωότης ἀπτόητος, ἡ τιμωρία δικαία, ἡ ἀντίμειψις κοινή, καὶ μύρια ἄλλα χρηστὰ κατορθώματα, ὅπου χάριν συντομίας δὲν ἀναφέρω.

51

Καὶ ποῖος δὲν βλέπει πόσον εἶναι ἀναγκαία ἡ ἐλευθερία; Ὁ ἐνάρετος θέλει γνωρίσει τὴν ἀνάγκην καὶ θέλει προκρίνει τὴν ἐλευθέραν ζωὴν, ὅπου βλέπει νὰ εἶναι

52

ἡ ἀρετὴ τιμημένη καὶ δοξασμένοι οἱ ἐνάρετοι. Ὁ γενναῖος τῇ ψυχῇ, καὶ αὐτὸς δὲν θέλει εὖρει δισταγμόν, βλέποντας τοὺς ἐλευθέρους λαοὺς νὰ αἰωνιάζωσι τὰ ὀνόματα τῶν γενναίων ἀνδρῶν, καὶ τῶν ἡρώων.

53 Ποῖος, ὁποῖασδήποτε καταστάσεως, τέλος πάντων, δὲν θέλει γνωρίσει τὸ μέγα ὄφελος τῆς ἐλευθέρας ζωῆς; Εἰς αὐτὴν ὁ πραγματευτῆς εὕρισκει ἀσφάλειαν εἰς τὸ ἔχειν του· ὁ τεχνίτης ἐπαινον εἰς τὰ ἔργα του καὶ ποιήματά του· ὁ ὑπανδρευμένος βεβαιότητα εἰς τὴν τιμὴν του· ὁ νέος εὐρύχωρον ὁδὸν εἰς τὸ νὰ διευθύνῃ τὴν φυσικὴν κλίσιν του, καὶ νὰ δείξῃ τὴν ἀγχίνοιάν του· ὁ 28 στρατιώτης ἔχει ἀναμφίβολον τὴν εὐεργεσίαν εἰς τὰς ἡρωϊκὰς πράξεις του· ὁ πτωχὸς δὲν φοβεῖται ἀτιμίαν, ἀλλ' εὕρισκει συμπάθειαν καὶ βοήθειαν εἰς τὰς δυστυχίας του, καὶ οὐχὶ ὕβρεις καὶ ἀνυποληψίαν· τέλος πάντων, κάθε καλὸς ἄνθρωπος βλέπει φανερά τὴν ἀνάγκην τῆς ἐλευθέρας ζωῆς, καὶ μόνον ὁ κακὸς θέλει προκρίνει τὴν ὑπόδουλον· αὐτὸ εἶναι φανερόν, ἀδελφοί μου, καὶ ἐσεῖς πολλὰ καλὰ πρέπει νὰ τὸ καταλάβητε.

54 Ὄντας φανερόν λοιπόν, ὅτι μόνον ἡ ἐλευθερία ἀποκαταστεῖ τοὺς ἀνθρώπους ἐναρέτους, καὶ ἐμφυτεύει εἰς τὰς καρδίας ὅλων τῶν πολιτῶν τὴν ἀμιλλαν πρὸς τὸ εὖ πράττειν, διὰ τοῦτο εἰς μόνον τὰς ἐλευθέρας πολιτείας γεννῶνται τὰ μεγάλα ὑποκείμενα, καὶ ἰδοὺ τὸ πῶς ἡ ἐλευθερία εἶναι πρόξενος τῶν μεγάλων κατορθωμάτων.

55 Καὶ καθὼς ἐν ἄνθος εὐῶδες, ὅταν γεννᾶται ἀνάμεσα εἰς τὰ δάση, ὅπου κανεὶς δὲν τὸ βλέπει, ἢ καταβιβρώσκεται ἀπὸ τὰ θηρία, ἢ κατασῆπεται ἀπὸ τὸν καιρόν, τοιούτης λογῆς ἀκολουθεῖ καὶ εἰς τὰς ὑποδουλωμένας πόλεις, εἰς τὰς ὁποίας, ὅταν εὕρισκεται κανένα ἄξιον ὑποκείμενον, μὴν ἔχοντας τὸν τρόπον νὰ ἐμφανι-

σθῆ, ἀποθνήσκει, χωρὶς τινὰς νὰ γνωρίσῃ τὴν ἀξιότητά του.

Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἱστορία παντελῶς σχεδόν, ἢ πολλὰ 56
σπανίως μᾶς ἀναμνήσει ὑποκείμενα ἄξια, ὑπὸ τῆς δου- 29
λείας, τοῦναντίον δὲ πλουσιοπαρόχως ἐξιστορεῖ μύρια
ὀνόματα μεγάλων ἀνδρῶν ἐλευθέρων πολιτειῶν, ὡσάν
ὅπου μία ἐλευθέρα πολιτεία εἶναι πρὸς τὰ ἄξια ὑποκεί-
μενά της, ὡς ἐν καλλιεργημένον περιβόλεον πρὸς τὰ
ἄνθη του, τὰ ὅποια καὶ γνωρίζονται, καὶ χρησιμεύουσι,
καὶ ἐπαινῶνται.

Ἄλλά, πόσας φορές πρέπει νὰ ἐκφωνήσω, ὅτι ἡ 57
ἐλευθερία εἶναι ἀναγκαιότερα καὶ ἀπὸ τὴν ἰδίαν ὑπαρ-
ξιν εἰς τὸν ἄνθρωπον! Αὕτη γὰρ ἀποκαταστεῖ γλυ-
κεῖαν τὴν ζωὴν, αὕτη γεννᾷ διαυθεντευτάς τῆς πατρί-
δος, αὕτη νομοδότας, αὕτη ἐναρέτους, αὕτη σοφούς,
αὕτη τεχνίτας, καὶ αὕτη μόνον, τέλος πάντων, τιμᾷ
τὴν ἀνθρωπότητα.

Πόσοι, ἄραγε, ἄνδρες ἄξιοι γεννῶνται εἰς τὴν Ἑλ- 58
λάδα, ἀλλὰ καθὼς γεννῶνται, οὕτως καὶ ἀποθνήσκουν,
μὴν ἔχοντες τὰ ἀναγκαῖα μέσα εἰς τὸ νὰ κατορθώσουν
μεγάλα πράγματα*.

᾽Ω Ἕλληνες! οἱ ἐλεύθεροι λαοὶ τιμοῦσι τοὺς ἀξίους 59
ἀνθρώπους, καὶ ζῶντας καὶ μετὰ θάνατον, ζῶντας μὲν, 30
μὲ τὸ κοινὸν σέβας, μὲ τοὺς ἀληθεῖς ἐπαίνους, μὲ γεν-
ναῖα βραβεῖα, μὲ ἐνδόξους στεφάνους, ὅπου προσφέρου-
σιν εἰς αὐτούς, θανόντας δέ, μὲ τὴν αἰώνιον μνήμην.

* Ἄν ἓνας νέος μεγάλου πνεύματος παρ. χάριν, γεννᾶται ὑπὸ 58α
δουλείας υἱὸς ἐνὸς χαλκέως, τί ἄλλο ἢμπορεῖ νὰ γίνῃ, παρὰ ἓνας
χαλκεύς; Ἄν ὅμως ὁ αὐτὸς υἱὸς εὑρίσκετο εἰς ἐλευθέραν πολιτείαν,
τότε εἰς τὰ κοινὰ φροντιστήρια ἤθελε φανῆ μεγαλείτερος ἀπὸ τὸ
εἶναι του, καὶ ἐξακολούθως ἤθελεν ἀποκατασταθῆ ὅσον ἢμποροῦσε
ἀξιώτερος, καὶ ἡ πατρίς δὲν ἤθελε χάσει εἰς αὐτὸν ἓνα διαυθεντευ-
τήν, καὶ αὐτὸς ἤθελεν ἀπεθάνει μέγας ἄνθρωπος.

60 Εἰς τοὺς ναοὺς, εἰς πυραμίδας, εἰς στύλους, εὕρισκεται ἐγκεχαραγμένον τὸ ὄνομά των, καὶ καθεὶς βλέπει πάντοτε τὸν θανόντα ἥρωα, ἢ ζωγραφισμένον, ἢ εἰς ἄγαλμα, καὶ βλέποντάς τον, εὐκόλως παρακινεῖται εἰς τὸ νὰ δουλεύσῃ πιστῶς τὴν πατρίδα του, καὶ μετὰ πάσης χαρᾶς νὰ θυσιάσῃ τὴν ζωὴν του διὰ τὴν σωτηρίαν της. Κάθε συμπολίτης θεωρῶντας τὴν μορφήν τοῦ θανόντος ἥρωος, λέγει εἰς τὸν ἑαυτόν του: Ἔ! ἄμποτες νὰ ἀποκατασταθῶ καὶ ἐγὼ ἄξιος τοιαύτης δόξης, καὶ νὰ ἀθανατίσω τὸ ὄνομά μου.

61 Ἴσως εἰς τὴν νομαρχίαν φθάνει μόνον ὁ πόθος πρὸς τὸ εὖ πράττειν, καὶ μύρια εἶναι τὰ μέσα τῆς ἐπιδόσεως, καὶ ἀναμφίβολα. Ποῦ νὰ εὔρη τινὰς τοιαύτην ἄμιλλαν ὑπὸ δουλείας; Πῶς νὰ ἀποκτήσῃ δόξαν ὁ ἐνάρετος, ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀρετὴ καταφρονεῖται καὶ ἀτιμάζεται; Πρὸς ἀπόδειξιν δὲ τούτων καὶ πρὸς κατάπεισιν, παρακαλῶ τοὺς ἀναγνώστας νὰ λάβωσιν μόνον εἰς τὰς χεῖρας των τὴν ἱστορίαν τῶν προγόνων μας. Αὕτη εἶναι ἕνας καθρέπτης ἀψευδῆς τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Δι' αὐτῆς φωτίζεται ὁ ἀμαθής, καὶ ὁ στοχαστικὸς δι' αὐτῆς προβλέπει σχεδὸν τὰ μέλλοντα, ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι ὅταν εὕρισκωνται εἰς τὰς ἰδίας περιστάσεις, πάντοτε ὅλοι κάμνουσι τὰ ἴδια πράγματα.

62 Ἄς λάβῃ ἐπὶ χεῖρας λοιπὸν ὁ δὺσπιστος τὸν ἀξιάγαστον Πλούταρχον, καὶ Ξενοφῶντα τὸν ἡδύτατον, διὰ νὰ μάθῃ πόσα ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἠμπορεῖ νὰ πράξῃ εἰς ἐλευθέραν πολιτείαν, καὶ νὰ ἰδῇ ἐν ταύτῳ, ὅτι ὅσα φαίνονται ἀδύνατα εἰς τοὺς δούλους, μόλις εἶναι δύσκολα εἰς τοὺς ἐλευθέρους καὶ μεγαλοψύχους ἄνδρας.

63 Ἡ ἱστορία, ἀδελφοί μου, πάλιν σᾶς τὸ ξαναλέγω, εἶναι τὸ εὐκολώτερον μέσον εἰς τὸ νὰ καταλάβητε πόσων μεγάλων κατορθωμάτων εἶναι πρόξενος ἡ ἐλευθε-

ρία. Αὐτή, τέλος πάντων, ἡ ἱστορία εἶναι ὁ πλέον σοφὸς διδάσκαλος εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὅπου ἀγαπῶσι νὰ³² μάθωσι τὴν ἀλήθειαν, καὶ μάλιστα οἱ νῦν Ἕλληνες, ὅπου τοσαύτην ἔχουσι χρεῖαν.

***

Ἄνάμεσα εἰς πολλὰ ἄλλα ἀποτελέσματα τῆς ἐλευθερίας, ὅπου θέλουσι σᾶς προξενήσει θαυμασμόν, ὦ ἀδελφοί μου, ὅταν ἀναγνώσετε τὰς νίκας τῶν προγόνων μας, καὶ συγκρίνετε τὴν ποσότητά των μὲ τὴν ποσότητα τῶν ἐχθρῶν των, βέβαια θέλετε μείνει ἔκθαμβοι, καὶ ἴσως ἴσως τινὲς θέλει ἀμφιβάλλουσι. Ἄφηνοντας λοιπὸν κατὰ μέρος τὰ ὅσα ἄλλα, ὅπου θέλει σᾶς φανοῦσι παράξενα, ἀγαπῶ μόνον νὰ σᾶς εἰπῶ τι προλαβόντως περὶ τοῦ πολέμου, ἀγκαλὰ καὶ νὰ μὴν εἶναι ὁ τόπος τοιαύτης ὁμιλίας εἰς τὸν παρόντα λόγον, οὔτε ἐγὼ ἱκανὸς ὅσον χρειάζεται εἰς τὸ νὰ τὴν ἐκφράσω, μ' ὅλον τοῦτο ἐλπίζω νὰ μὴ σᾶς δυσαρέση.

Ὁ πόλεμος ποτὲ μὲν εἶναι δίκαιος, ποτὲ δὲ ἀδίκος, καὶ αὐτὸ κρίνεται ἀπὸ τὰς αἰτίας, ὅπου τὸν προξενοῦν. Εἶναι δίκαιος, παραδείγματος χάριν, ὅταν κινεῖται πρὸς διαυθέντευσιν τῆς ἰδίας ζωῆς καὶ ἐλευθερίας, ἀδίκος δέ, ὅταν ἓνας φθονερός καὶ ἄρπαξ, συναθροίζοντας μαζί του, ἢ διὰ χρημάτων, ἢ διὰ τινῶν ἄλλων οὐτιδανῶν μέσων, τινὰς κακοτρόπους καὶ κακοήθεις ἀνδρας, ὁρμεῖ ἐναντίον τῶν ἰδίων του συμπατριώτων, κλέπτει, ἄρπάζει,³³ λεηλατεῖ καὶ ἀσπλάγχχνως καταφθείρει τὸ πᾶν, διὰ νὰ χορτάσῃ τὴν λύσσαν τῆς φιλαργυρίας του, ἢ τῆς κενοδοξίας του.

Ἄν θελήσωμεν νὰ ἀνέβωμεν εἰς τὴν παλαιότητα τῶν ἀπελθόντων αἰώνων, καὶ νὰ ἐξετάσωμεν μὲ ἀκριβειαν τὰ συμβεβηκότα τῶν ἀνθρώπων, θέλομεν εὔρει

64

65

66

βέβαια τὸν πόλεμον τόσον παλαιόν, ὅσον τὴν αὐτὴν ἀνθρώπινην, καὶ θέλομεν ἰδεῖν, ὅτι διὰ πολλοὺς αἰῶνας ἐχρησίμευσεν διὰ νόμος, ἐπειδὴ ὁ καθεὶς ἐκδικεῖτο μόνος του, καὶ οὕτως, ἀπὸ τὸν πόλεμον ἄδικον, τοῦ ὀρμήσαντος, ἐγεννήθη ὁ πόλεμος δίκαιος, τῆς διαυθεντεύσεως.

67 Εἶναι ὅμως ἀναντίρρητον, ὅτι, ὑποθέτοντας τρεῖς ἄνδρας τῆς αὐτῆς δυνάμεως, καὶ εἰς τὸν αὐτὸν τόπον, οἱ δύο ἐξ ἀνάγκης πρέπει νὰ νικήσουν τὸν ἕνα. Αὐτὴ ἡ ἀνάγκη λοιπὸν ἐδίδαξε εἰς τοὺς ὀλιγοτέρους μυρίους τρόπους καὶ τέχνας πρὸς διαυθέντευσίν των ἐναντίον τῶν περισσοτέρων.

68 Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ ζωὴ τῶν τεχνῶν, διὰ νὰ εἰπῶ οὕτως, εἶναι μεγάλη καταπολλά, διὰ τοῦτο καὶ ἡ νηπιότης αὐτῶν εἶναι μακρά· ὅθεν ἐχρειάσθησαν πολλοὶ αἰῶνες, ἕως τὸν καιρὸν τῶν Αἰγυπτίων, Περσῶν, καὶ τέλος πάντων τῶν ἀξίων προγόνων μας Ἑλλήνων, εἰς τὸν
 34 ὁποῖον ἡ τέχνη τῆς διαυθεντεύσεως σμικρύνουσα τὸν φόβον εἰς τοὺς ὀλιγοτέρους, καὶ αὐξάνουσα τὰς δυσκολίας εἰς τοὺς περισσοτέρους, ἐσύστησεν, τρόπον τινὰ ἀφ' ἑαυτοῦ της, τὴν θαυμασίαν ἐπιστήμην ἢ τέχνην τῆς τακτικῆς. Διὰ μέσον δὲ τῶν κανόνων αὐτῆς καὶ ἐνασχολήσεως μερικῶν ἀξιολόγων ὑποκειμένων ἀπεκατεστάθη τόσον ἐντελής εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὅπου διὰ πολλοὺς αἰῶνας ἐνίκησαν ἐχθροὺς δεκαπλασίως μεγαλειτέρας ποσότητος κατὰ τὸν ἀριθμὸν, καὶ ἐξακολούθως ἐτρέμασαν σχεδὸν ὅλην τὴν οἰκουμένην.

69 Αἱ νίκαι τῶν ὀλιγοτέρων ἐναντίον τῶν περισσοτέρων, ἢμποροῦν νὰ παρομοιασθῶσι εἰς τὰ πειράματα τῆς μηχανικῆς, εἰς τὰ ὁποῖα ἐκεῖνος ὁ θεατῆς, ὅπου ἀγνοεῖ τὰς αἰτίας, μένει ἐκθαμβος. Ποῖος ἀπὸ αὐτοὺς θέλει πιστεύσει τὸν μηχανικόν, ὅπου λέγει ὅτι μὲ ἐν βάρος ἕως

δέκα, σηκώνει ἐν ἄλλο ὡς δέκα χιλιάδες*; Ἐναγκαῖον, λοιπόν, εἶναι νὰ τοὺς καταπέιση μὲ παραδείγματα καὶ ἀποδείξεις· οὕτως καὶ εἰς τὴν τακτικὴν, λέγοντας ἕνας ἀρχιστράτηγος, ὅτι οἱ δέκα πολλάκις νικοῦσι τοὺς ἑκατόν, δυσκόλως θέλουν πιστεύσει οἱ ἀγνοοῦντες τὴν αὐτὴν τέχνην· πλὴν φέροντας αὐτῶν χίλια παραδείγματα τόσον τῶν παλαιῶν, καθὼς καὶ τῶν νέων, ἀναμφιβόλως πρέπει νὰ καταπεισθῶσι**.

Ἐγὼ ὅμως παραιτῶ τὰ περισσότερα χάριν συντομίας, μάλιστα ὅπου παρεμπρὸς θέλει παρησιασθῶσι διάφοροι αἰτίαι εἰς τὸ νὰ ἀποδείξω τὴν διαφορὰν τῶν ἐλευθέρων στρατευμάτων ἀπὸ τῶν ὑποδουλωμένων, καὶ μόνον τὸ παράδειγμα τοῦ Λεωνίδα θέλω ἀναφέρει, τὸ ὁποῖον ἀρκετῶς ἀποδεικνύει τὴν γενναιότητα καὶ μεγαλοψυχίαν, ὅπου ἡ ἐλευθέρη ζωὴ ἐμφυτεύει εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων, οὔσαι αὐταὶ αἱ δύο ἀρεταὶ ἡ πρώτη καὶ ἀναγκαιοτέρα βάσις τῆς πολεμικῆς ἐπιστήμης.

Αὐτός, λοιπόν, ὁ μέγας Λεωνίδας, εὐρισκόμενος μὲ δύο χιλιάδας εἰς τὸ στενὸν τῶν Θερμοπύλων, καὶ βλέποντας τὸ πλῆθος τῶν ἐχθρῶν τοῦ Περσῶν νὰ πλησιάσῃ, εὐθύς ἀπεφάσισε νὰ θυσιασθῆ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς Ἑλλάδος πατρίδος του, καὶ οὕτως ἐκλέξας μόνον τριακοσίους Σπαρτιάτας, ἀνέπεμψεν τοὺς λοιποὺς εἰς τὰ ὀπίσω, ἔπειτα ἔστρεψεν πρὸς τοὺς τριακοσίους καὶ τοὺς εἶπεν:

«Δεῦτε, ἀδελφοί μου! ἡ ἐλευθερία τῆς πατρίδος μας κρέμαται σήμερον ἀπὸ τὴν ἀνδρείαν μας. Ἄς μὴν δει-

* Τὸ παράδειγμα τοῦ ζυγίου εἶναι ἀρκετὸν νὰ καταπέιση καθένα.

** Ὁ πόλεμος τῆς Σαλαμίνης, τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς Πλατείας εἶναι ἀρκεταὶ ἀποδείξεις, διὰ νὰ καταπέισουν κάθε νοῦν ἔχοντα ἄνθρωπον.

λιάση τινὰς ἔμπροσθεν τώσων ἐχθρῶν· αὐτοί, ἂν εἶναι πολλοί, εἶναι ὅμως ἄνανδροι καὶ θηλυμανεῖς. Οἱ βάρβαροι θέλουν τρομάξει, ἀφοῦ ἰδοῦν τοὺς Ἕλληνας νὰ ὀρμήσουν ἐναντίον των. Ἄς ὑπάγωμεν λοιπόν. Ἡ δόξα τοιαύτης ἐπιχειρήσεως δὲν εἶναι καθημερινή, ἀλλὰ σπανίως συμβαίνει· ἄς μὴν χάσωμεν τοιαύτην τιμὴν, ἄς αἰωνιάσωμεν τὰ ὀνόματά μας, καὶ ἄς εὐφημίσωμεν τὴν πατρίδα μας. Ἐγὼ ἔχω χρέος νὰ θυσιασθῶ δι' αὐτήν, καὶ ἐσεῖς εἴσθε συμπατριῶται μου, οὔτε ἄλλέως ἤμπορεῖτε νὰ στοχασθῆτε, οὔτε διαφορετικῶς ἀπὸ ἐμένα. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀληθοῦς πολίτου πρέπει νὰ τελειώνη ἢ διὰ τὴν ἐλευθερίαν του, ἢ μὲ τὴν ἐλευθερίαν του». Ἀλλὰ πῶς νὰ ἐκφράσω τὸν ἐνθουσιασμὸν ἐκείνου τοῦ ἥρωος, καὶ τὸν ἐνθερμον ζῆλον τῶν ἐπακολούθων αὐτοῦ; Τὰ τοιαῦτα, ὧ Ἕλληνες, δὲν γράφονται, οὔτε διηγοῦνται, ἀλλὰ μόνον αἰσθάνονται.

73 Ὅθεν, μόλις οἱ λοιποὶ τὸν ἄφησαν νὰ τελειώσῃ τὸν λόγον του, καὶ λαμβάνοντας καθεὶς τὰ ἴδια ἄρματα, ὁμοθυμαδὸν καὶ μὲ ἀνήκουστον ἀνδρείαν, ὤρμησαν κατὰ
 37 τῶν ἐχθρῶν των. Οὔτε ἄλλο ἔβλεπον, παρὰ τὴν δόξαν τῆς νίκης, τὴν χαρὰν τῶν συμπατριώτων των, τὴν ἀνδρείαν τῶν ἐχθρῶν των, καὶ τὴν ἀθανασίαν τοῦ ὀνόματός των. Καὶ ἐν ροπῇ ὀφθαλμοῦ ἀπέκτεινον πλῆθος βαρβάρων, καὶ φονευθέντες μὲ τὰ ἄρματα εἰς τὰς χεῖρας ἕως εἰς τὸν ὕστερον, ἠτοίμασαν εἰς τοὺς συμπατριώτας των τὴν ἐντελῆ νίκην κατὰ τῶν ἐχθρῶν των, οἵτινες φοβηθέντες ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τώσων ὀλίγων Ἑλλήνων, μόλις ἐτόλμησαν νὰ δοκιμάσουν τὴν ἀνδρείαν τῶν λοιπῶν.

74 Οὕτως δὲ ἡ γενναία ἀπόφασις τοῦ ἀειμνήτου Λεωνίδα ἐγένεν πρόξενος τῆς καθολικῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀνυποφόρου ἐντροπῆς τῶν βαρβάρων. Ὡ